Huu ni mkusanyiko wa insha zinazohitaka katika mtaala wa elimu nchini Kenya hasa kwa wanafunzi wanojiandaa kwa mtihani wa kitaifa wa KCSE. Insha hizi zinafaa kutumiwa na mwalimu katika kuwaelekeza wanafunzi wanapofanya kazi yao ya kudurusu na wakati mwingine wanaposoma vipindi vya uandishi katika somo la Kiswahili. Martin Otundo (PhD fellow-JKUAT Mombasa Campus) ni mwalimu na mwandishi kando na kuwa mtafiti katika maswala mbalimabli. Martin pia ni mhadhiri katika vyuo vikuu mbalimbali katika eneo la Pwani mwa Kenya. Ashawaituzwa na mashirika mbalimblai barani Africa kama mtafit chipukizi.

martinotundo@gmail.com +254721246744

Martin Otunod Richard +254721246744

INSHA

Aina

1. TUNGO ZA KIUAMILIFU

Ambazo hutekeleza kazi maalum na huwa na muundo maalum.Hizi hutokea kama swali la kwanza kwenye shule za upili.

A) INSHA ZA BARUA

1. BARUA YA KIRAFIKI

Inayoandikwa kwa ndugu, jamaa na marafiki.

Muundo

a. Anwani ya mwandishi -(wima au mshazari/mlazo. Jina lisiwekwe!)
b. Tarehe ya kuandikwa barua -(22 Julai, 2016)
c. Mtajo- (Kwa … mpendwa/kwenu…
d. utangulizi (salamu, kumjuliana hali)
e. mwili/yaliyomo (ujumbe)
f. Hitimisho (Wasalimie jamaa wote/nawatakia mema/sinabudi kukomea papo
g. Thibitisho-Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

2. BARUA RASMI

Inayoandikwa kwa shuguli rasmi/watu mahususi.

Muundo

i. Anwani ya mwandishi -(wima au mshazari/mlazo. Jina lisiwekwe!)
ii. Anwani ya mwandikiwa
iii. Tarehe ya kuandikwa barua -(23 Julai, 2016)
iv. Mtajo- (Kwa … BW/BI/PROF…
v. MINT/KUH/YAH: mada ya unachoandika barua kuhusu
vi. utangulizi (salamu, kumjuliana hali)
vii. mwili/yaliyomo (ujumbe)
viii. Hitimisho (Wasalimie jamaa wote/nawatakia mema/sinabudi kukomea papo
ix. Thibitisho-Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

3. BARUA KWA MHARIRI

- Barua ambazo huandikwa na kutumwa ofisini kwa kutaka kuomba kazi, kuomba msaada, malalamiko, kutoa maoni gazetini, n.k.

Muundo

i. Anwani ya mwandishi (wima au mshazari)

ii. Tarehe ya kuandikwa (usiweke jina).
iii. Marejeleo - REJ: SUD/MSS/054/009 (nambari ya kumbukumbu, faili au nambari ya barua)
iv. Anwani ya mwandikiwa na cheo k.m. Mhariri wa Gazeti la 'Nation', S.L.P 89000, Nairobi.

Iwapo ni mwanafunzi anaandika

v. Kupitia kwa: MWALIMU MKUU, anwani
vi. Mtajo k.m. Kwa Bwana/Bibi/Profesa/Daktari/Mhubiri
vii. Kichwa cha barua k.m. MINT: KUENEZWA CHUKI KUPITIA GAZETI LAKO.
viii. Utangulizi

(Mintaarafu ya chuki mliyoeneza kuhusu wakaazi wa matopeni nimeamua kusimama nao tisti kama kigongo na kukataa katakata jambo hilo. Kwa kweli insikitisha kuona gazeti imara kama hili likifanya haya…)

ix. Mwili (matatizo, madhara, mapendekezo, shukrani n,k)
x. Hitimisho (Natumai, Nitashukuru…)
xi. Thibitisho: (Wako mwaminifu/mtiifu, sahihi, jina /cheo)
xii. Nakala kwa:

4. TAHARITI/BARUA YA GAZETINI ILIYOHARIRIWA

- ✓ mtajo (Mhariri,)
- ✓ Kichwa ()
- ✓ Utangulizi (Naandika kueleza…)
- ✓ Mwili (malalamiko, maoni, maombi, mapendekezo)
- ✓ Hitimisho (Natumai…)
- ✓ Thibitishio-jina na anwani ya mwandishi)

5. BARUA ZA MDAHILISI/PEPE

Barua ya aina hii hutumwa kwa tarakilishi kwa njia ya mtandao.

Jumatatu Novemba 30, 2007 saa 08:09:19
Kutoka: ishaj@gmail.com
Kwa: ahmed@african online.ke
Nakala kwa: amina @ mwananchi.com
MINT/KUH:
Mwili: Barua ya kawaida yenye maudhui kulingana na swali
Hitimisho: Aisha K Amira

6. MEME

Barua ambazo huhusisha matumizi ya ya vifaa vya umeme kama :
Tarakilishi
kiepesi/nukulishi/faksi
simu ya mkonono/tamba/rukono.

7. RISALA

Taarifa inayotoka kwa mtu au watu inayoeleza haja fulani k.m. risaala ya rambirambi, risala ya heri njema, ya waajiriwa kwa mwajiri au kinyume.
Kuna ya kawaida na rasmi. Ile rasmi huchukua muundo wa barua rasmi.

a). Rasmi
Muundo

i. Anwani ya mwandishi
ii. Tarehe
iii. Anwani ya m/warejelewa
iv. Mtajo
v. Kichwa: **RISALA YA RAMBIRAMBI……….**
vi. Ithibati kuwa umeiandika: Mimi wako…

8. MEMO

Martin Otunod Richard +254721246744

-Taarifa fupi ambayo huandikwa ofisini kuhusu mambo ya ndani kutoa maelekezo, maelezo au kukumbusha kuhusu jambo fulani. Ujumbe huwa mfupi na huhusu suala moja tu.

SHULE YA UPILI YA GATWE
ANWANI:
MEMO
REJ: km/01/06
KUTOKA: Mwalimu Mkuu
KWA: wafanyakazi wote
MADA: likizo fupi
TAREHE: 28/2/2011
Ujumbe:……..hapa ndipo maudhui huwa kutegemea swali
SAHIHI
Jina
Cheo (mwalimu mkuu)

9. BARUA ZA MIALIKO

Barua ambayo hupeleka taarifa kwa mtu kumuomba ahudhurie sherehe fulani.

a) Rasmi (kadi au barua rasmi)

Muundo

- ✓ Jina la mwalikaji/waalikaji (Bwana/mabwana/bibi/kasisi/daktari
- ✓ Jina la mwalikwa
- ✓ Sherehe (ndoa, mchango wa pesa, Kuna aina mbili za mialiko.
- ✓ Kusherehekea/kuadhimisha…)
- ✓ Kuhusu nani
- ✓ Mahali pa kukutanika
- ✓ Tarehe
- ✓ Wakati
- ✓ Anwani na nambari ya simu ya mwalikaji ambapo jibu litapelekwa kushoto chini (Majibu kwa…wima)

b) Kirafiki (barua ya kirafiki)

Sehemu ya mwili itoe habari zote muhimu katika mwaliko.

B) INSHA NYINGINE

10. RESIPE

Jumla ya hatua na kanuni ambazo hufuatwa na mtu anapopika au kuandaa kitu mlo/kinywaji.

Muundo

A). kichwa:

- → unachoandika
- → chakula chenyewe
- → walengwa/idadi ya walaji
- → Hali yao….(kama ni wagonjwa taja ugonjwa wenyewe)
- → mfano : **RESIPE YA MAANDALIZI YA CHAI KWA WAGONJWA WANE WA KISUKARI**

B). Viambata

- Taja vitu vinavyohitajika pamoja na kiwango chenyewe

C). Hatua za Upishi

i. kila hatua ielezwe kwa utaratibu
ii. kila jambo lifuatwe

D) T*aja kitakacholiwa na ulichokipika bila kutaja upishi wake mf kitoweo(ulichoeleza upishi wake) kuandikwa mezani pamoja na ugali.*

11. TAARIFA

-Kuarifu kuhusu habari flani.
Kichwa:
Utangulizi:

Martin Otuno Richard +254721246744

Mwili:….**insha yenyewe kutegemea mahitaji ya swali**
Hitimisho:…..**namaliza kwa kusema kuwa……**
Ithibati:……**taarifa imeandikwa na (sahihi…………….jina……….)**

12. HOTUBA

-Maelezo yanayotolewa mbele ya watu.

✓ Hutolewa kwa usemi halisi na huanzia na kuishia kwa alama za usemi iwapo unamwandikia mwingine aisome kwa niaba yako lakini kama ni wewe mwenyewe usinukuu.

Muundo

A). **ANWANI**

i. **Hotuba**
ii. **Ya nani?**
iii. **kiini/kuhusu?**
iv. **Wapi?**

Mf **(HOTUBA YA MSHAURI KUHUS UMUHIMU WA USHAURI NASAHA KWA WANAFUNZI WA SHULE ZA UPILI KENYA)**

B). **UTANGULIZI** (kutaja hadhira kuanzia walio mashuhuri… kujitambulisha vyeo mabibi na mabwana na kuwakaribisha na kutambulisha kiini cha hotuba)

C). **MWILI**/Yaliyomo (kutaja na kufafanua hoja kulingana na mahitaji ya swali)

D). **HITIMISHO**

(shukrani na kuwatakia mema katika shughuli zao za kila siku/ AU kuwahimiza wafuate uliyowahutubia)

13. RATIBA

Mpangilio wa jinsi shughuli fulani inavyofanyika kulingana na wakati fulani uliotengwa k.m. sherehe ya arusi, mazishi, siku ya michezo, kutoa zawadi n.k.

Muundo

a. **Kichwa**
- → Ratiba ya shughuli gani?
- → ya nani?
- → Wapi?
- → Tarehe?

b. **Utangulizi**
- → Makaribisho
- → Maombi

c. **Mwili**
- → Shughuli yenyewe(mfano: harusi…)
- → Kutoa tuzo
- → Kutoa shukrani

d. **Hitimisho**
- → Kufungwa kwa maombi
- → Kuondoka/kufumkana

14. RIPOTI

Maelezo kuhusu mtu, kitu au tukio

a) **Ripoti ya Kawaida**

Muundo

- **Kichwa** (ripoti ya kamati/jopo gani)
- **Utangulizi** (maelezo mafupi ya jumla kuhusu mada husika)
- **Mwili**…insha itiririke kulingana na swali
- **Hitimisho** (matumaini, mwito kwa wengine wajiunge, wajitahidi)
- **Ithibati**: Ripoti imeandikwa na (jina, cheo/katibu, sahihi, tarehe)

b) **Ripoti rasmi/ Maalum**

Muundo wake

1. **KICHWA** (herufi kubwa na kupigiwa kistrari kirefu kimoja)

Martin Otunod Richard +254721246744

→ Unaandika nini?
→ ripoti ya jopo lipi?
→ Kuhusu/ kutathmini?
→ Wapi?

2. **UTANGULIZI/HADIDU ZA REJEA**
   i. Taja ripoti ilihitajika na nani?
   ii. uchunguzi ulifanywa kubainisha nini?
   iii. Nani wanajopo?

   Mfano: kutokano na ongezeko la wanafunzi kuacha shule kabala ya kuhitimisha masomo yao,waziri wa elimu bwa Matiangi alichagua jopo la kutathmini na kupendekeza suluhu ya janga hili sugu kwani kilicho na mwanzo lazima kina mwisho, miongoni mwa wanajopo hao ni:
   a. ………Mwenyekiti
   b. ………Katibu
   c. ……….Mwekahazina
   d. ……….mwanachama

3. **UTARATIBU/MBINU/ HATUA ZA UTAFITI**

   Wanakamati walihusisha mbinu zifuatazo ili kupata habari za kutegemea
   i. Kuhoji…
   ii. hojaji ……,
   iii. ilipiga picha za video
   iv. mashauriano

4. **MATOKEO**

   Kamati iligundua kuwa :
   a) ………………
   b) ………………
   c) ………………..
   d) ………………
   e) ……………..
   f) ………………..

5. **MAPENDEKEZO** (suluhisho la shida)

   Ili kupambana na janga hili sugu, kamati/jopo lilipendekeza hatua zifuatazo kufuatwa:
   a) ………………
   b) ………………
   c) …………………
   d) …………………
   e) …………………
   f) ……………

6. **HITIMISHO**

   Andika maandishi yanayonuia kuelekea/kuegemea kuwa iwapo mapendekezo yaliyotolewa yatafuatwa basi janga hili litazikwa katika kaburi la sahau

7. **ITHIBATI**

Ripoti imeandikwa na:
Katibu…………………………………………………sahihi…………………tarehe…………………………………

15. DAYALOJIA/MAZUNGUMZO

Mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi kuhusu jambo au mada fulani

Muundo

a. Kichwa

Kichwa kizuri kitaje:
i). Ni dayalojia ya nani na nani?
ii). Kuhusu nini?
iii). Wapi?(ingawa si lazima)
mfano
DAYALOJIA BAINA YA WAZIRI WA USALAMA NA MWANAHARAKATI (BW. KALINDE) AFISINI MWAKE

Martin Otunod Richard +254721246744

b. Utangulizi

i). mwanafunzi awafanye wahusika wake kuamkuana
ii). Mmoja(mwenyeji) amkaribishe mwenzake
iii). Watangulize mada/sababu ya dayalijia yao

c. mwili

i). Hoja zote zijumuishwe kwenye dayalojia

d. hitimisho

i). Hitimisho idhihirike aidha kwa muhtasari wa waliyokuwa wakizungumzia au
ii). Shukrani na kuagana

16. MAHOJIANO

Mazungumzo yanayoendeshwa kwa muundo wa maswali na majibu(kudadisidadisi)

Muundo

a. Kichwa

Kichwa kizuri kitaje:
i). Ni Mahijianokati ya nani na nani?
ii). Kuhusu nini?
iii). Wapi?(ingawa si lazima)
mfano
<u>MAHOJIANO BAINA YA WAZIRI WA USALAMA NA MWANAHARAKATI(BW. KALINDE) AFISINI MWAKE</u>

b. Utangulizi

i). mwanafunzi awafanye wahusika wake kuamkuana
ii). Mmoja(mwenyeji) amkaribishe mwenzake
iii). Watangulize mada/sababu ya dayalijia yao

c. mwili

i). Hoja zote zijumuishwe kwenye dayalojia huku wahusika wote wakishirikishwa vilivyo na kuonyesha umahiri wao wa mada.

d. Hitimisho

i). Hitimisho idhihirike ; aidha kwa muhtasari wa waliyokuwa wakizungumzia au
ii). Shukrani na kuagana

17. KUMBUKUMBU

Maelezo kuhusu yaliyojadiliwa na kuafikiwa katika mkutano.

Muundo

- Kichwa
  Mfano: **KUMBUKUMBU ZA MKUTANO WA KAMATI/JOPO GANI, ULIOFANYIKA WAPI, TAREHE GANI, SAA NGAPI HADI GANI NA MAJIRA**
- **Waliohudhuria** (mwenyekiti, katibu, mweka hazina, wanakamati)
- **Waliotuma udhuru** kwa kutohudhuria
- **Waliokosa** kutuma udhuru wa kutohudhuria
- **Waalikwa-**(si lazima iwepo)
- **Ajenda**

a) **Kufunguliwa** kwa mkutano (KUMB 3/2009)
✓ Kufunguliwa kwa mkutano, mwenyekiti kuwakaribisha na kuwashukuru waliohudhuruia na kumwomba … aongoze kwa maombi.
b) **Kusoma na kudhibitisha** kumbukumbu za mkutano uliotangulia
✓ Kusomwa na katibu, aliyependekeza na aliyedhibitisha.
c) **Masuala yaliyotokana** na kumbukumbu hizo
✓ (a) KUMB 8/2008 ununuzi wa miti
d) Shughuli nyinginezo
e) **Kufunga mkutano** (KUMB 7/2009)
✓ Mkutano uliisha saa ngapi?
✓ maombi yaliongozwa na nani?
✓ mukutano mwingine ukapangwa kuwa siku gani?

Martin Otunod Richard +254721246744

- Maneo kama walikubaliana, waliafikiana, alipendekezwa, ilisemekana, waliambiwa, ilionelewa ni bora, walishauriwa, ilidaiwa, aliomba, n.k.

THIBITISHO
KATIBU TAREHE…………… SAHIHI ……………
MWENYEKITI TAREHE …………... SAHIHI ……………

18. **SHAJARA**

Daftari ambayo huhifadhiwa matukio yanayofanyika kila siku.

Aina

a) Ya kibinafsi

Huwa na:

i. Siku
ii. Tarehe
iii. mwaka

JUMANNE 30/8/2016

iv. Tukio lililohudhuriwa/tokea

Mfano

JUMATANO/01/12/16

Nilimtembelea Mwalimu wa Kiswahili kule Lenga Juu na tukaenda naye kwenye maktaba ya serikali kutafiti kuhusu changamoto za lugha ya Kiswahili

ALHAMISI 02/12/2016

Nilifanya kazi zangu na kuwatembelea waathiriwa wa mkasa wa shambulizi la kigaidi wa Waste Gate.

b) Rasmi (hutumiwa katika ofisi)

Hutumika afisini

19. **TAHADHARI/ ONYO**

Makatazo/Julisho kuhusu jambo la hatari.

Muundo

i. **Anwani** : JITAHADHARI NA WIZI WA MTIHANI
ii. **Utangulizi:…**Kutokana na……./Ningependa kuwatahadharisha dhidi ya….
iii. **Mwili**: hapa ndipo hija/maudhui hujadiliwa kwa kina
iv. **Hitimisho**……………..toa msimamo
v. **Ithibati/mwandishi/anayeonya**

20. **ILANI /NOTISI**

Julisho, tangazo au notisi.

Muundo

a) Tarehe ……………………..
b) Kutoka:
c) Kwa:
d) Rej:……OBM/001
e) **Anwani** : KUKIUKA SHERIA KAZINI
f) **Utangulizi:…**Kutokana na……./habari zinazonifikia afisini mwangu….
g) Mwili: hapa ndipo hija/maudhui hujadiliwa kwa kina
h) Hitimisho……………..toa msimamo

21. **TAHAKIKI**

Maandishi ya kuchambua maandishi ya fasihi.

Mfano wa mambo yanayoweza kuhakikiwa na mtahiniwa tahakiki Kukirejelea Riwaya ya K. Walibora ya *Kidagaa kimemwozea*

KIDAGAA CHAWAOZEA WANAJAMII

1. Sura

Anwani: Kidagaa kimemwozea
Mwandishi: K. Walibora
Mchapishaji: Oxford University Press

Martin Otunod Richard +254721246744

Mhakiki: A. G Rugiha
Bei : shilingi 450 za Kenya
Mada: TAHAKIKI YA RIWAYA YA KIDAGAA KIMEMWOZEA

2. **Maudhui**

Baadhi ya maudhui yanayoweza kuhakikiwa na mwanafunzi ni pamoja na:

i. Anwani
ii. dhamira
iii. maudhui
iv. wahusika
v. uhusika
vi. mandhari
vii. mbinu za kisanaa
viii. tamathali za usemi
ix. usasa/ukale wa kazi
x. Jalada. n.k

TANBIHI: Hapa mwanafunzi anahitaji kujadili iwapo vipengele hivi viliafikiwa na mwandishi wa kitabu au la!

22. MATANGAZO

Haya ni Majulisho kuhusu jambo fulani.

a) Arifa

SHULE YA UPILI YA MWANGAZA
Anwani, tarehe
USAJILI WA …
Sahihi
Jina
Cheo

b) Kibiashara

Sifa

- ✓ Chuku
- ✓ Lugha nyepesi
- ✓ Takriri
- ✓ Alama ya (!) na (?)
- ✓ Michoro
- ✓ Maonyo
- ✓ Maelezo kukihusu
- ✓ Kinavyotumika
- ✓ Ubora wake
- ✓ Watengenezaji

c). Kifo

TANGAZO LA KIFO
Tunasikitika kutangaza kifo cha …Alikuwa…
Mungu aiweke roho yake mahali pema peponi

d). kazi

NEMBO SHULE YA UPILI YA MWNGAZA
ANWANI :NAFASI YA KAZI YA UHASIBU
TAREHE:01/12/2016
sifa za mwomba kazi

JINSIA

Awe wa jinsia ya kiume.

UMRI

Awe na umri wa miaka isiyopungua23 na isiyozidi 32.

ELIMU

i. Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu kinachojulikana au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu

Martin Otunod Richard +254721246744

ii. Awe amepata alama ya c katika kingereza

KAZI

i. Kuidhinisha hati za malipo za shirika

ii. Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

UZOEVU/TAJRIBA

Awe na uzoevu wa kazi usiopungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

DINI

Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

MUDA WA KAZI

Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

MSHAHARA

Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya ksh 24,000 na ksh 45000.

MAELEZO YA ZIADA

Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 mei 2010.

Maombi yatumwe kwa:

Katibu,

Halmashauri ya shule ya upili ya Mwangaza ,

Anwani:

Maombi yatakayopelekwa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.

Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

23. WASIFU

Maelezo ya mtu yakitolewa na mtu mwingine tangu kuzaliwa mpaka alipo au kufa kwake.

muundo

- ✓ **anwani**
- ✓ **kuzaliwa**
- ✓ **mahali**
- ✓ **masomo**
- ✓ **mafanikio na udhaifu wake**
- ✓ **hitimisho**

mfano wa anwani:

WASUFU WA MWALIMU WANGU BW. RUGIHA

24. TAWASIFU

Maelezo ya mtu kujihusu

ANWANI: TAWASIFU YANGU(BW. AKARANGA)

Vidokezo

i. Jina lake/lako
ii. Jinsia.
iii. Eneo unakotoka.
iv. Umri.
v. Kuzaliwa.
vi. Maumbile/mme/mke
vii. Elimu- Kuanzia kwa ya hivi karibuni hadi ya kwanza
viii. Kazi
ix. Hadhi ya ndoa
x. Lugha
xi. Lakabu na sababu
xii. Umaarufu
xiii. Uraibu.
xiv. Warejelewa/wahisani

25. WASIFUTAALA/WASIFU KAZI

Maelezo rasmi kuhusu mtu binafsi ambayo huambatanishwa na barua ya kuomba kazi.

WASIFUTAALA WANGU

Martin Otunod Richard +254721246744

1. MAELEZO BINAFSI

Jina : Frenkel Akaranga Rugiha
Tarehe ya Kuzaliwa : 31/12/1988
Umri : miaka 27
Mahali pa kuzaliwa : Voi
Jinsia : mwanamke
Hadhi ya ndoa : Nimeolewa/kapera
Nambari ya kitambulisho : 12345678
Uraia : Mkenya
Lugha : Kiswahili, Kingereza, Kikuyu
Anwani ya kudumu : S.L.P. 1600, Voi
Barua pepe : Frenkelakarugi@yahoo.com
Simu tamba : 0726044433

2. ELIMU:

2010-2014: Chuo Kikuu cha Masinde Muliro –shahada ya ualimu (Kiwango cha pili cha juu)
2004-2007: Shule ya upili ya Shimoni (Shahada ya KCSE)
1995-2003: Shule ya Msingi ya Umazi (shahada ya KCPE)

3. TAJRIBA

2015-Mpaka sasa: Mkuu wa idara ya Kiswahili katika shule ya upili ya Tung'are
2013-2015: Mwalimu wa Kiswahili shule ya upili ya ushindi.

3. HABARI ZA ZIADA

URAIBU

a) Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi
b) Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa
c) Kuandika mashairi

4. AZIMIO LANGU

a) Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu
b) Kuwa mhasibu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wananchi huduma za kufaa

5. WAREJELEWA

1. **Profesa simala inyani ,**
   Chuo Kikuu masinde muliro
   S.L.P.43844,
   Mwanzo.
2. **Maimuna Njavu Mukota,**
   Shule ya Upili ya Alliance,
   S.L.P. 6744,
   Nairobi.

Martin Otunod Richard +254721246744

26. MAAGIZO/MAELEKEZO

✓ Maelezo kuhusu namna ya kufika mahali kutoka kituo fulani au maelezo kuhusu njia ya kutumia kitu au huduma fulani.

Sifa

a) Maelezo wazi
b) Michoro au ramani
c) Dira
d) Huhusika maonyo
e) Tarakimu k.m. 1×3
f) Matumizi ya herufi nzito.

Mifano

a) Maagizo ya daktari kwa mgonjwa wa kisukari.

b) Maelekezo ya kutoka nyumbani hadi shuleni mwenu.
c) Jinsi ya kutumia dawa za wadudu

27. KUJAZA FOMU

Fomu ni Karatasi ambayo ina nafasi ya kuandika maelezo ambayo yanatakiwa.
Maelekezo ya jinsi kuikabili insha hii:

a) Soma fomu kwa makini kabla ya kujaza chochote.
b) Andika maelezo kwa muhtasari.
c) Usijaze kama huna hakika kwenye sehemu Fulani.
d) Usifutafute.
e) Itumie alama inayostahili wakati wa kujaza fomu.

muundo

1. MAELEZO YA KIBINAFSI

TAREHE……………………………………………….
JINA…………………………………………………………
JINSIA……………………………………………………………
UMRI……………………………………………………
TAREHE YA KUZALIWA……………………………………
URAIA…………………………………………….
NAMBARI YA KITAMBULISHO……………………………
KAZI…………………………………………………
MKOA……………………………………………………………
WILAYA……………………………………………………
SIMU…………………………………………………………
SAHIHI…………………………………………………
TAREHE…………………………………………………..

28. HOJAJI

Maswali ambayo hutumiwa kama msingi wa kufanyia utafiti na huelekezwa kwa mhojiwa.

Aina

i. Hojaji Wazi

Hojaji yenye maswali ambayo mhojiwa anaruhusiwa kuyajibu kwa maneno yake mwenyewe.

UCHAGUZI NA VIONGOZI

1. Una maoni gani kuhusu uchaguzi wa kila baada ya miaka mitatu?
………
………
2. Kwa nini una maoni hayo?
………
………
3. Wewe ungependelea utaratibu gani wa uchaguzi?
………
………
4. Je ni kweli viongozi hung'ang'ania mamlaka?
………
………
5. Je viongozi hung'ang'ania uongozi kwa sababu zipi?

a) ……
b) ……
c) ……

ii. Hojaji Funge

✓ Hojaji ambapo mhojiwa anapewa majibu kadha ambayo anatakiwa kuchagua mojawapo bila kuwa na uhuru wa kuandika atakayo.

MATATIZO YA KIJAMII

Martin Otundo Richard +254721246744

Tia alama kwenye jibu unaloafiki

a) Jamii yetu inawakandamiza wanawake?
Ndiyo (   ) La (   )

b) Tatizo kubwa la jamii yetu kwa sasa ni umaskini na ugonjwa.
Kweli (   ) Si kweli (   )

2. INSHA ZA KUJADILI

Kwa sasa huja kama swali la pili katika mtihani wa kitaifa KCSE
Baadhi ya maneno yenye utata:

- **Kujadili**-mwanafunzi yafaa aeleze hoja kwa undani

Swali linaweza kujadiliwa upande mmoja au kuwili kutegemea mahitaji ya swali

- **Fafanua/thibitisha/eleza**

Hapa mwanafunzi yampasa aandike kulingana na wazo/kauli ya mtahini.

- **Kuliko/kushinda**- mtahini ajadili hoja nyingi upande mmoja ikilinganishwa na upande mwingine.
- **.....'ni kama sarafu'**-swali lishughulikiwe kuwili

3. INSHA YA METHALI

i. Mwanafunzi asimulie kisa cha kuvutia kutegemea maana ya ndani ya methali
ii. Asitoe maana ya methali
iii. Pande mbili zijitokeze bayana (sivyo itakuwa imelemaa na atasahihishwa chini ya 10 C+)
iv. Lazima pande hizo mbili zikamilike(asiandike upande mmoja na kutua kwingine gafla)

4. KUANZISHA DONDOO/(KUMALIZA KWA MANENO ALIYOPEWA)

(i) Mtahiniwa anatarajiwa kubuni kisa kizuri ili:
(ii) Amalizie/Kutanguliza kwa maneno hayo. Anayekosa kumalizia/kuanzia kwayo amejitungia s wali atuzwe **D 02/20 au 03/20**
(iii) Anayeongeza maneno chini ya matano, achukuliwe kuwa na kosa la mtindo na akadiriwe ifaav yo.
(iv) Anayekata au kusahau meneno chini ya maneno achukuliwe kuwa nakosa la kimtindo;akadiri we ifaavyo.
(v) Kisha cha mtahiniwa sharti kionyeshe mhusika aliyepitia hali inayoelekezwa na maneno hayo.

Uhusika
Asiyezingatia nafsi iliyo kwenye dondoo atuzwe D 02/20 au 03/20.

MWONGOZO WA KUDUMU WA KUSAHIHISHA INSHA TANGU 2012 HADI SASA

Karatasi hii imeandikwa kutahini uwezo wa mtahiniwa wa kuwasiliana na msomaji na kuwasilisha ujumbe kimaandishi. Mawasiliano haya yatategemea ukwasi wa lugha ya mtanhiniwa, kwa mfano,

- Kutunga sentensi sahihi, zenye utiriko mizuri kimawazo, lugha ya kuvutia na yenye mawazo asilia,
- Ubunifu mwingi
- Hati nadhilfu.
- Kutegemea maagizo ya swali lenyewe na umahiri wa lugha.
- Lazima mtahini atilie maanani mtindo, mada na uwezo wa mtahiniwa kufuata maagaizo vilivyo.
- Viwango mbalimbali vilivyopendekezwa ni : **A**, **B**, **C**, ama **D** kutegemea mahali popote pale pafaapo kama ifuatavyo:

VIWANGO TOFAUTI VYA D (01-05)
D- (01 – 02):
1. Insha hii haina mpangilio maalumu na haieleweki

Martin Otuno Richard +254721246744

2. Mtahiniwa anaweza kunakili swali au akajitungia swali na kujibu.
3. Anaweza kuankili kichwa na kasha kuishughulikia.
4. Kuandika kwa lugha isiyo Kiswahili

D (03):
1. Utiririko wa mawazo haupo.
2. Insha haieleweki.
3. Makosa ni mengi sana.
4. Mtahiniwa anapotoka kimaudhui(kutoelewa swali)
5. Hakuzingatia urefu.

D+ (04 – 05):
1. Mtahiniwa ana lugha dhaifu ya Kiswahili na haina mpangilio.
2. Ana makosa mengi ya kila aina.
3. Mtahiniwa anaweza kutambua kila mtahiniwa anajaribi kuwasilisha.
4. Mpangilio wa kazi ni hafifu mtahiniwa hujirudia.
5. Mtahiniwa ana athari za lugha ya kwanza kwa mfano papa badala ya baba

KIWANGO CHA C (MAKI 06 – 10):

Kiwango hiki kina makosa yafuatayo
1. Mada haikukuwa na kuendelezwa
2. Anawasilisha ujumbe kwa njia isiyovutia.
3. Hana ubunifu wa kutosha.
4. Anaakifisha sentensi vibaya.
5. Hana msamiati wa kuvutia wala msamiati mwafaka.
6. Kuna makosa ya hijai, sarufi na msamiati.

VIWANGO TOFAUTI VYA C

C- (06 – 07):
1. Mtahiniwa ana shida ya kuwasilisha mawazo yake.
2. Hana msamiati ufaao wala muundo wa sentensi ufaao.
3. Ana makosa mengi ya sarufi hijai na msamiati.
4. Mada haikukuwa wala kuendelezwa kwa njia ifaayo.
5. Matumizi ya tamathali ya usemi yanadhihirika.
6. Makosa ya sarufi ni hijai ni machache.
7. Sarufi yake ni nzuri.

C (WASTANI- 08):
1. Anawasilisha ujumbe lakini kwa njia hafifu.
2. Hana ubunifu wa kutosha na dhana tofauti hazijitokezi wazi.
3. Uakifishaji wa sentensi zake si mzuri.
4. Amejaribu kushughulikia mada aliyopewa.
5. Ana makosa ya hijai sarufi na msamiati

C+ (09 – 10):
1. Mtahiniwa anawasilisha ujumbe vizuri lakini kwa njia isiyo na mvuto.
2. Dhana tofauti tofauti zimeanza kujitokeza japo kwa njia hafifu
3. Kuna mtiririko wa mawazo japo hana ufundi wa lugha unaofaa.
4. Misemo, methali na tanakali za sauti zimetumiwa kwa njia hafifu.
5. Amashughulikia mada alivyopewa kwa utiririko mzuri.
6. Kuna makosa ya sarufi msamiati na hijai lakini bado inaeleweka.

KIWANGO CHA B (MAK) 11- 15)
1. Katika kiwango hiki mtahiniwa anaonyesha kuimudu lugha vilivyo.
2. Mtaniniwa anadhihirisha kwamba anaweza kutumia lugha kwa urahisi katika kujieleza.

Martin Otunod Richard +254721246744

3. Anatumia miundo tofauti tofauti ya sentensi vizuri.
4. Mtahiniwa ana uwezo wa kutumia lugha kwa ufasaha kama vile kuandika sentensi kwa njia tofauti tofauti na zikaleta maana sawa sawa.
5. Mada inakuzwa na kuendelezwa kikamilifu.

VIWANGO TOFAUTI VYA B

B- (11 – 12):

1. Mtahiniwa anawasilisha ujumbe wake kwa kuonyesha hoja tofauti.
2. Kuna utiririko mzuri wa mawazo.
3. Anauwezo wa kutumia miundo tofauti tofauti ya sentensi.
4. Makosa ni michache ya hapa na pale.

B (WASTANI) (MAK 13):

1. Mtahiniwa anadhihirisha hali ya kumudu lugha.
2. Anawasilisha ujumbe wake waziwazi kwa mawazo yayodhihirika..
3. Matumizi ya lugha ya mnato yamejitokeza.
4. Anatumia mifano michache ya msamiati mwafaka.
5. Matumizi ya tamathali za semi yanaanza kudhihirika.
6. Makosa yanaweza kutokea hapa na pale.

<u>B+ (14 – 15)</u>:

1. Mawazo ya mtahiniwa yanadhihirika.
2. Mtahiniwa anawasilisha ujumbe wake kwa njia inayovutia kwa urahisi akizingatia mada.
3. Kuna makosa ya hapa na pale ambayo mtahiniwa hakughamiria.
4. Uteuzi wake wa msamiati ni mzuri.
5. Sarufi yake ni nzuri inayovutia na kwa urahisi akizingatia mada.
6. Uakifishaji wake ni mzuri.
7. Makosa hutokea hapa na pale.

KIWANGO CHA A (MAKI 16-20)

1. Mtahiniwa anadhihirisha ujuzi kwa lugha yenye mnato. Ana ubunifu wa mawazo yanayodhihirika na kutiririka.
2. Ana uwezo wa kutumia tamadhali za lugha ili kutoa hisia zake kwa njia bora na kwa urahisi.
3. Umbuji wake hudhihirisha ukakamavu wake kimawazo na mpangilio mzuri na hali ya kumvutia masomaji wake.
4. Kazi ya mtahiniwa ni nadhifu na hati ni nzuri.
5. Insha hii imezingatia urefu unaotakikana.
6. Insha yoyote ile ya kiwango cha A, sharti awe urefu wa maneno 400.

VIWANGO TOFAUTI VYA A

A- (16 – 17):

1. Mtahiniwa hudhihirisha ukomavu wa lugha.
2. Ana utiririko mzuri wa mawazo kulingana na mada.
3. Huipamba lugha yake kwa kutumia tamathali za usemi.
4. Huzingatia matumizi mazuri ya msamiati na sarufi.
5. Makosa ya kawaida ya lugha ni nadra sana kupatikana makosa machache yasiyokusudiwa hutokea.

<u>A (MAKI 18)</u>:

1. Mawazo yanadhihirika zaidi na anashughulikia mada aliyopewa
2. Makosa ni machache mno.
3. Hutumia lugha ya mnato.
4. Hutumia msamiati wa hali juu.
4. Sarufi yake ni nzuri.
6. Hutumia miundo tofauti ya sentensi kifundi
7. Hujieleza kikamilifu na makosa ni nadra kupatikana.

A+ (19 – 20):

Martin Otunod Richard +254721246744

1. Mtahiniwa huwasilisha ujumbe kulingana na mada.
2. Hudhihirisha mawazo yake vizuri.
3. Hujieleza kikamilifu bila shida na kwa urahisi.
4. Ametumia njia zilizokomaa.
5. Makosa yoyote yale yasipite matano.
6. Msamiati wake ni wa hali ya juu sana.

BAADHI YA MASUALA IBUKA ANAYOWEZA KUTARAJIA MTAHINIWA

1. JINSI YA KUJIKINGA NA MAGONJWA

i. Kula chakula chenye virutubisho vyote na madini
ii. Kutotumia chumvi, sukari au mafuta mengi
iii. Kufanya mazoezi
iv. Kupimwa mara kwa mara
v. Kupika vyakula vizuri
vi. Kunawa mikono na macho
vii. Kuchemsha maji au kuyatia dawa kabla ya kuyanywa
viii. Kutozini au kutumia kinga
ix. Chanjo kwa watoto
x. Kutochangia vifaa kama vitana na nyembe na mavazi ili kujikinga na magonjwa ya ngozi.
xi. Kulala ndani ya neti iliyotiwa dawa
xii. Kufyeka nyasi karibu na nyumba na kutupa mikebe iliyo na maji
xiii. Kuweka dawa kwenye vidimbwi ili kuua mbu
xiv. Kutotumia vileo kama vile pombe na sigara
xv. Kuzuia kunyeshewa na mvua na kuvaa mavazi mazito wakati wa baridi au usiku
xvi. Kukohoa au kupiga chafya mtu akiwa ameziba pua na midomo
xvii. kutotema kikohozi ovyo.
xviii. Kutubu dhambi, kujua Mungu na kuomba kwa afya ya kiroho.

2. UNYANYASAJI/UDUNISHAJI WA WAN AWAKE NA UTAMADUNI/TAASUBI Z A KIUME

a). Namna/njia za unyanyasaji

i. Kutorithi mali
ii. Wanawake wajane kunyang'anywa mali na k ufukuzwa
iii. Ndoa za wake wengi (uke wenza).
iv. Kurithi wanawake (wajane) kwa lazima.
v. Kukeketwa.
vi. Kutawishwa au kunyimwa uhuru wa kutoka
vii. Kutoelimishwa eti kwa akiolewa hatafaidi fa milia, atapanda wanaume vichwa au atakuw a malaya
viii. Ndoa za mapema/lazima zinazosababisha ku katiza elimu yake (mahari haiwezi kurudish wa).
ix. Kulazimishwa kuolewa na mtu asiyempenda .
x. Kunyimwa haki ya kusema.
xi. Kupigwa na kutusiwa
xii. Kubakwa.
xiii. Kunyimwa ajira kwa vile akipata mimba ataj ikokota kazini na atahitaji likizo baada ya ku jifungua.
xiv. Ajira ya mtoto wa kike ambapo anafanyishw a kazi ya sulubu na kupewa mshahara duni
xv. Kutalikiwa.
xvi. Wanaume kutokuwa waminifu kwao hata ku wanyima mahitaji na kuwapa mahawara zao
xvii. Wanaume kupuuza majukumu ya kukimu fa milia.
xviii. Ubadhirifu wa wanaume na hali wake zao n dio walifanya kazi za kupatia hizo pesa
xix. Kulaumiwa mtoto akikosekana hata mke m wingine kuolewa
xx. Mahali pa mwanamke kuwa nyumbani au ha ruhusiwi kufanya kazi ofisini au kuongoza
xxi. Kulazimishwa kuvaa mavazi aina fulani na k ukatazwa kuvaa aina mengine
xxii. Kufanyishwa kazi za nyumbani kama mtum wa.
xxiii. Kudhibitiwa na wanaume zao kwa sababu y a wivu.

b). Suluhisho

a) Hatua kali za kisheria kwa wanaowapiga, w anaowabaka na wanaotekeleza mila ya kuke keta na ndoa za mapema
b) Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochang ia udunishaji wa wanawake
c) Kuwashauri watoto wa kike badala ya kuwa pasha tohara waende shuleni
d) Kuanzisha makao ya watoto wa kike wanaot ishiwa na mila mbaya
e) Kumwelimisha mwanamke kuhusu haki zak

Martin Otundo Richard +254721246744

e

f) Kuhimiza wanawake kupigania haki zao

g) Serikali kutenga pesa za kuelimisha watoto wa kike ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwa ni wengi hunyanyaswa kutokana na umaskin i na ujinga.

h) Mashirika ya kutetea haki za wanawake kam a FIDA na Maendeleo ya Wanawake.

i) Hazina ya kutoa mikopo kwa makundi ya w anawake k.v. K.W.F.T

j) Kuwapa wanawake nafasi sawa za ajira

k) Kutekelezwa kipengele cha thuluthi ya wana wake katika uongozi.

l) Kupunguza alama ambazo wasichana wanaz opaswa kufikisha ili kujiunga na vyuo vya el imu ya juu.

m) Kubuni sheria za kuwawezesha kumiliki mal i

3. JINSI WANAUME/VIJANA WA KIUME WANAVYODHULUMIWA

i. Kupigwa na wazazi/waelekezi wao

ii. Kuchomwa kwa maji moto

iii. Kukatwa sehemu nyeti

iv. Wanawake kutokuwa waminifu kwao.

v. Kutusiwa

vi. Kutofuliwa nguo na wake zao.

vii. Kunyimwa chakula.

viii. Kutelekezwa.

ix. Kunyimwa unyumba kama njia ya kulipiza k isasi au kumwadhibu

x. Kazi za sulubu.

xi. Kufanyishwa kazi fulani k.v. kufulishwa ngu o na kupikishwa mke akiwepo hata mbele ya wageni

xii. Kuzomewa/ kugombezwa wake.

xiii. Kunyimwa pesa kama hana ajira.

b). suluhu

- Hatua kali za kisheria k.m kufunwa jela kwa wanaowapiga na kuwatelekeza.
- Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochang ia udunishaji wa waume.
- Kuwashauri watoto wa kiume dhidi ya kuwa kabili wake bila uhasama.
- Kumwelimisha mwanamme kuhusu haki zak e.
- Serikali kutenga pesa za kuelimisha vijana w a kiume ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwa ni wengi hunyanyaswa kutokana na umaskin i na ujinga.
- Mashirika ya kutetea haki za waumme yaun dwe.
- Kuwapa wanaume nafasi sawa za ajira.
- Kusawazisha alama za wanafunzi kujiunga n a vyuo vya elimu ya juu.

4. UFISADI

Uovu, ubaya au uharibifu.

a). Aina shuleni

i. Wanafunzi kudanganya katika mtihani

ii. Kutoza mwanafunzi wa kidato cha kwanza p esa au chakula kama nyama ili kuwalinda.

iii. Kujipakulia chakula kingi.

iv. Waalimu wakuu kuitisha hongo ili kuruhusu wanafunzi wajiunge na shule zao

v. Kupita wengine katika foleni wanapokwend a kupata chakula au chai hata benki

vi. Kurudishiwa bakaa/chenji nyingi dukani na kutoirejesha kwa muuza duka.

vii. Kuokota pesa njiani na kutoulizia ni za nani

viii. Kughushi stakabadhi za mtihani, hati za umi liki shamba.

ix. Kunakili kanda za muziki za wengine na kuz iuza.

x. Waajiri kuajiri watu wa familia zao au maka bila yao.

xi. Daktari kuitisha hongo ili amhudumie mgon jwa

xii. Polisi kuitisha hongo ili aruhusu magari ya h uduma kwa umma yasiyofaa kupita

xiii. Kutohoa maziwa au kuyaongezea maji ili ya we mengi

xiv. Wenye maduka kuuza bidhaa kwa bei ghali

xv. Kuuza bidhaa kama sukari, nyama, nafaka, g esi na mafuta ya petroli ambazo hazijatimiza uzani unaotakikana

xvi. Madereva wanaoendea mafuta ya petroli ku uza kiwango fulani cha hayo mafuta na kuon gezea ya taa au diseli

xvii. Kuuzia watu dawa bandia zisizotibu magonj wa

xviii. Ulanguzi wa dawa za kulevya

xix. Kuiba pesa kwa kutumia risiti bandia au kuf uruisha bei za bidhaa ili pesa zilizo juu wahu sika wagawane

xx. Kutoa ushahidi wa uongo

xxi. Kunyang'anya wajane na yatima mali zao

xxii. Uporaji wa mali ya umma k.v. nyanja za kuc hezea watoto na misitu

xxiii. Hakimu kuchukua hongo aididimize kesi

xxiv. Madaktari kutoza wawele ada ya juu hata ku wafanyia upassuaji wasiouhitaji ili wapate p esa.

xxv. Wafanyakazi wa halmashauri za miji kujific ha wanapomwona mtu akiegesha gari ili wa dai anakwepa kulipa ada ya uegeshaji ili wa hongwe au walikokote gari wapate pesa zaid i.

b). Sababu Ya Watu Kuushiriki Ufisadi

a) Tamaa ya kutajirika

b) Kutofahamu madhara/matokeo yake

c) Kukosa njia za kukimu mahitaji

d) Mishahara au mapato duni yasiyomwezesha mtu kukimu mahitaji yake au ya familia

e) Kutotosheka kwa kile mtu alichonacho.

f) Hofu ya kupata hasara au kukosa ajira.

g) Kutomjua mungu hivyo hawana imani.

Martin Otundo Richard +254721246744

h) Kuzugwa au kutekwa nyara kimawazo na kuwa mtumwa na shetani.
i) Wengine hulichukulia kama jambo la kawaida tu au hali ya maisha.
j) Imani kuwa siku hizi mtu hawezi kupata chochote bila kutoa hongo.

c). Madhara ya ufisadi

i. Vifo kutokana na aajali barabarani au kutotibiwa bila hongo.
ii. Majeruhi wa ajali za ajalini wengine hulemaa wasiweze kujifanyia kazi zao.
iii. Kufutiliwa kwa matokeo ya mtihani .
iv. Kufukuzwa shuleni au chuoni.
v. Umaskini kutokana na utoaji hongo ya pesa nyingi kisha kutopata kazi na ununuzi wa bidhaa kwa bei ghali.
vi. Kushuka kwa viwango vya elimu wasiohitimu ipasavyo wanaporuhusiwa kujiunga na shule/ vyuo fulani
vii. Kushuka kwa viwango vya huduma kwa umma kutokana na kuajiriwa kwa watu wasiohitimu vizuri.
viii. Afisi za serikali kuchomwa wafisadi wakijaribu kusitiri ushahidi wa ufisadi
ix. Nchi kurudishwa nyuma kiuchumi na kimaendeleo kutokana na pesa za miradi kuporwa.
x. Kupoteza ajira baada ya kufutwa kazi kutokana na ufisadi
xi. Familia kuteseka baada ya kupoteza ajira
xii. Kufungwa jela kwa wanaopatikana na kosa la ufisadi
xiii. Uharibifu wa mazingira na madhara yanayoendana nao kutokana na ufyekaji wa misitu
xiv. Kudidimiza haki pale kesi inakatwa vibaya kutokana na hongo hata asiye na makosa aweza kufungwa
xv. Viongozi wafisadi katika mashirika na asasi kupoteza nyadhfa

d). Suluhisho/Njia za Kuukabili/kupambana/kuzuia Ufisadi

i. Hatua kali za kisheria kwa wafisadi
ii. Kulipa wafanyakazi mishahara mizuri
iii. Kuelimisha kuhusu madhara ya usisadi
iv. Kufuta kazi wafisadi
v. Kunyang'anywa pesa au mali walizopata kifisadi
vi. Watu kutangaza mali zao k.v. kwa kujaza fomu kudhihirisha hayo
vii. Shirika la kukagua vipimo na ubora wa bidhaa
viii. Majina ya wafisadi kutangazwa hadharani.
ix. Ukaguzi wa hesabu za matumizi ya pesa katika asasi za serikali
x. Shirika la kupambana na ufisadi lichunguze wafisadi.
xi. Kufumania wafisadi.
xii. Kupiga picha kwa kamera ya video wafisadi k.v. polisi wakichukua hongo
xiii. Kujifunza kutosheka kwa kile mtu alichonacho na kuishi maisha ya kiwango chake.
xiv. Kuarifu polisi au shirika la mkupambana na ufisadi kuhusu visa vya ufisadi.
xv. Kumjua na kumcha Mungu.

5. DAWA ZA KULEVYA/MIHANDARATI

Dawa ambazo huathiri utendakazi wa mwili.

a).Sababu za Kutumiwa

a) Masurufu au kuwapa vijana pesa nyingi za matumizi
b) Kujipa burudani
c) Shinikizo la rika kwa vijana
d) Ukosefu wa ushauri/kutojua madhara
e) Matangazo ya biashara
f) Shida k.v. ukosefu wa ajira na mahitaji ya kimsingi
g) Marafiki wabaya
h) Kukaa katika mazingira zinamotumiwa
i) Malezi
j) Kuvunjika kwa ndoa
k) upweke
l) Kujitoa haya k.m. makahaba
m) Shida kazini
n) Kudanganywa zina manufaa k.m. kumpa mtu nguvu ya kufanya kazi au kuerevusha
o) Kujipa hisia za kuwa huru na ujitambuaji

b). Madhara

i. Magonjwa k.v. saratani na ya zinaa
ii. Vifo kutokana na ajali, magonjwa au dawa zenyewe
iii. Kuiba ili kupata pesa za kununulia dawa za
iv. Ubakaji
v. Hufilisi watu kwa kutumia pesa nyingi hata kuuza au kuzikodisha mali zao ili kuzigharamia
vi. Jamaa kuathirika kisaikolojia wanapoona mwenzao akiKushindwa kuendelea na masomo.
vii. Visa vya ubakaji.
viii. Kupotoka kimaadili k.m. kuwa mwenye matusi, kupiga wengine, kuwa mgomvi hata mzinifu.
ix. Kuwa mchafu kama fungo k.m. kutooga, kutofua nguo, kutochanua nywele n.k.
x. Kuhisi mambo yasiyokuwepo (hallucination).
xi. Wengine kushindwa kuolewa na kutoweza kupata watoto k.m. watumiaji wa miraa.
xii. Kuvunjika kwa ndoa kutokana na kupiga mke, kutumia pesa vibaya.
xiii. Kufutwa kazi k.m. kutokana na ulevi.
xiv. Wazimu
xv. Uhalifu
xvi. Jamaa ya mtumizi kuteseka ikimwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea dawa za kulevya
xvii. Mhusika huathirika kimwili na kisaikolojia
xviii. Huathiri ukuaji wa mwili na akili

Martin Otundo Richard +254721246744

- xix. Wazimu
- xx. Huathiri uwezo wa kufikiri kwa kuua seli za ubongo
- xxi. Hufanya mtu kupotoka kimaadili k.m. upyaro, vita, uchoyo, uzinifu
- xxii. Kuvunjika kwa ndoa
- xxiii. Kufukuzwa shuleni
- xxiv. Kufungwa jela
- xxv. Kuzaa watoto ambao hawajatimiza uzani wa wastani
- xxvi. Kufa kwa neva na viungo kukatwa

c). Suluhisho

- a) Kuelimisha watu kuhusu madhara ya dawa za kulevya
- b) Watu kumjua Mungu
- c) Matibabu ya kurekebisha watumwa wazo
- d) Kujitenga na marafiki wabaya
- e) Kutoingia katika mandhari zinamotumiwa
- f) Maelekezo kuhusu dawa za matibabu kufuatwa ipasavyo
- g) Kutotumia dawa za matibabu kwa matumizi mengine yasiyo ya kutibu
- h) Ukaguzi wa wageni na mizigo katika viwanja vya ndege
- i) Hatua za kisheria kwa walanguzi, wauzaji na watumiaji
- j) Kuongeza nafasi za ajira
- k) Kukomesha matangazo ya biashara ya dawa hizo
- l) Kuandika matahadharisho katika chupa na pakiti za vileo

6. UHALIFU/UTOVU WA USALAMA

a). Chanzo

- i. Umaskini kusababisha wizi na uisadi
- ii. Dawa za kulevya kusababisha wizi au kubaka
- iii. Marafiki wabaya
- iv. Malezi mabaya
- v. Malezi mabaya k.m. mtoto akiiba na kupelekea wazazi, wazazi hawamuulizi alikotoa vitu hivyo.
- vi. Tamaa ya mali kufanya watu kuiba, kushiriki ufisadi, n.k.
- vii. Hasira au kushindwa kujidhibiti kusababisha kumpiga na kumuumiza mtu hata kumuua
- viii. Tamaa kubwa au uchu kusababisha ubakaji.
- ix. Chuki na wivu huweza kusababisha mauaji

b). madhara

- ✓ hofu/woga
- ✓ kufukuza wawekezaji
- ✓ umasikini/kupoteza mali
- ✓ vifo
- ✓ kuhama kwa watu/kutoroka
- ✓ uhasama baina ya waja
- ✓ uchumi wa hudorora/zorota
- ✓ huibua utegemezi maana watu hawajabuni kiteka uchumi kwa woga wa kuibiwa

b). Suluhisho

- a) Hatua kali za kisheria
- b) Kuongeza askari kwani idadi yao ni dogo ikilinganishwa na raia
- c) Kuunda vikundi vya kujilinda
- d) Vituo vya polisi kuongezwa
- e) Vitu vya thamani kuwekwa mahali salama k.m. benki
- f) Kutotembea nyakati za usiku
- g) Kutoendea mahali kusikofaa k.v. vichochoroni
- h) Kuweka ua na lango
- i) Mavazi yanayofaa kuzuia ubakaji
- j) Kutoa mafunzo ya kujikinga
- k) Nambari za simu za dharura za kuripotia uhalifu
- l) Kumjua Mungu
- m) Kuongeza nafasi za ajira

7. a). HAKI ZA BINADAMU

- i. Kuishi
- ii. Kuingiliana/kutangamana
- iii. Uhuru na usawa
- iv. Elimu
- v. Makazi
- vi. Afya
- vii. Kiwango cha kurithisha cha maisha
- viii. Chakula
- ix. Kuabudu
- x. Ajira ya watoto
- xi. Kufanya kazi
- xii. Kumiliki mali
- xiii. Kutunzwa uzeeni/ hifadhi ya jamii/wasio na uwezo
- xiv. Kupiga kura
- xv. Kutobaguliwa
- xvi. Kutoteswa kuminya habari
- xvii. Uhuru wa kuongea/usemi
- xviii. Kutembea na kuishi popote
- xix. Kesi kuendeshwa kwa haki
- xx. Kujitetea
- xxi. Kuoa au kuolewa na unayemtaka
- xxii. Utulivu k.m. mtoto au mke asipigwe ama kuteswa
- xxiii. Huduma za matibabu
- xxiv. Jina na utaifa wakati wa kuzaliwa
- xxv. Mtoto mlemavu apewe huduma maalum
- xxvi. Alindwe kutokana na mateso, kazi ya sulubu na kuhusishwa vitani
- xxvii. Alindwe dhidi ya mila na tamaduni zisizofaa
- xxviii. Haki ya kupata burudani
- xxix. Haki ya faragha/ kuhifadhi siri zake
- xxx. Asiajiriwe
- xxxi. Asiteswe

8. JINSI YA KUWALINDA NA KUWATUN ZA WATOTO

- a) Sheria kubuniwa za kuwalinda

Martin Otundo Richard +254721246744

b) Hatua kali kisheria kwa wanaodhulumu watoto
c) Shirika la kupigania haki za watoto
d) Makao ya watoto wanaokimbia wa dhuluma
e) Hazina ya wizara na maeneo bunge ya kufadhili watoto maskini (bursary)
f) Watoto kuelimishwa kuhusu haki zao
g) Kuelimisha wananchi kuhusu umuhimu wa kulin da mtoto
h) Elimu ya bure ili watoto maskini wafaidi
i) Shule maalum kwa watoto walemavu
j) Wananchi kuchanga kusaidia watoto maskini
k) Makanisa kusaidia watoto yatima
l) Shule kuwapa watoto maskini ufadhili

9. MAZINGIRA

Hali au mambo yanayomzunguka kiumbe katika sehe mu anakoishi.

a). Jinsi Yanavyoharibiwa

- ✓ Kufyeka misitu ili kupata mahali pa makazi ama kulima
- ✓ Kufuga mifugo kupita kiasi
- ✓ Kutupa taka ovyoovyo
- ✓ Moshi kutoka katika magari na viwanda huchafua hewa
- ✓ Dawa na mbolea za kemikali za kilimo huchafua udongo na maji.
- ✓ Migodi kuacha mashimo ardhini ambayo hujaa maji na kuwa hatari kwa binadamu na kizalio cha mbu.
- ✓ Kelele za vyombo vya mziki, viwanda, honi za magari na ndege
- ✓ mafuriko kuchanganya choo pamoja na maji safi
- ✓ Taka kutoka nyumbani na viwandani kuelekezwa mitoni.

b). Madhara

- ✓ Ongezeko la joto duniani
- ✓ Mvua za gharika
- ✓ Uhaba wa mvua
- ✓ Ukame na njaa
- ✓ Uhaba wa maji
- ✓ Kufa kwa wanyama wa majini kama samaki
- ✓ Magonjwa na vifo kutokana na kuathiriwa na maji machafu
- ✓ Magonjwa ya mapafu kutokana na hewa chafu
- ✓ Ukosefu wa mvua /kataji wa miti
- ✓ Mmomonyoko wa udongo
- ✓ Uhaba wa chakula
- ✓ Maradhi yanayotakanana uchafu- mathalani kipindupindu
- ✓ Vifo vya watu na binadamu kutokana na athari za madhara haya mfano saratani ya ngozi
- ✓ Hewa huchafuka kutokana a moshi kutoka viwandani
- ✓ Mazingira huchukiza
- ✓

c). Suluhisho

- ✓ Kupanda miti kusiko na miti na kule misitu imefyekwa
- ✓ Elimu kuhusu madhara ya kuharibu mazingira na jinsi ya kuyatunza Uhaba wa maji.
- ✓ Kukagua viwabda na hatua za kisheria kama vinavyoachilia taka katika mazingira
- ✓ Kutumia samadi badala ya mbolea za kemikali na dawa za kiasili kuua wadudu katika mimea na mifugo
- ✓ Kutaifisha misitu
- ✓ Askari wa kulinda misitu
- ✓ Kutumia kawi mbadala na ambazo hazichafui mazingira k.v. kutokana na maji na jua
- ✓ Mashimo na mapipa ya kutupa taka
- ✓ Kuweka mifugo kulingana na eneo la malisho
- ✓ Kutolima kando ya mito
- ✓ Kutia choo cha binadamu dawa kabla ya kukiachilia mitoni
- ✓ Kutumia magari ya umma
- ✓ Kutumia taka kama malighafi na kutumia vile vitu vyaweza kutumika tena

10. USALAMA BARABARANI

a). Vyanzo vya ajali

- ✓ Madereva kutohitimu vizuri
- ✓ Magari mabovu
- ✓ Kutotii sheria za barabarani
- ✓ Njia mbovu
- ✓ Kubeba abiria na mizigo kupita kiasi
- ✓ Kuendesha magari kwa kasi
- ✓ Waabudu shetani kusababisha magari kupoteza mwelekeo
- ✓ Kupita magari mengine bila uangalifu
- ✓ Ulevi
- ✓ Wenda miguu kutokuwa waangalifu wanapovuka barabara
- ✓ Kutodhibiti usukani vizuri
- ✓ Uchovu kusababisha usingizi
- ✓ Dawa za matibabu
- ✓ Abiria kutolalamika au hata kumwambia dereva aendeshe kwa kasi wafike haraka
- ✓ Kuchanganyikiwa

b). Suluhisho ya ajali/mapendekezo

i. Hatua za kisheria kwa wakiukaji kanuni za barabarani
ii. Kuondoa polisi wafisadi barabarani
iii. Kukarabati barabara
iv. Ukaguzi wa magari ili kuhakikisha yafaa kuwa barabarani
v. Kufunza madereva upya
vi. Mikanda au mishipi ya kujifunga kuzuia kujeruhiwa vibaya na vifo ajali ikitokea

Martin Otunod Richard +254721246744

vii. Kuweka vidhibiti mwendo
viii. Vifaa vya kutambulia madereva walevi na kasi ya magari
ix. Uangalifu wakati wa kupita magari mengine
x. Kuwa mwangalifu wakati wa kuvuka barabara

11. a). SAYANSI NA TEKNOLOJIA

i. Uvumbuzi wa umeme unaotumiwa kuangazia na kuendesha vyombo vingi
ii. Matibabu kuwezesha watu kuishi kwa muda mrefu k.m. dawa,chanjo, upasuaji, upachikwaji viungo, miale ya kutibu saratani, n.k.
iii. Kurahisisha na kuharakisha usafiri k.m. magari, pikipiki, ndege, k.m.
iv. Kurahisisha na kuharakisha mawasiliano kunakosaidia wakati wa dharura k.m. rununu, mtandao, nukulishi, n.k.
v. Upashaji wa habari kuwezesha kupata habari kutoka kote duniani k.m. mtandao, redio, runinga, n.k.
vi. Utengenezaji bidhaa viwandani kuharakishwa kutokana na mitambo inazoendesha na tarakilishi
vii. Mimea na mifugo wanaokomaa haraka na walio na mazao mengi
viii. Roketi inayowezesha kwenda katika mwezi na sayari nyingine
ix. Silaha kama bunduki za kupambana na maadui na wahalifu
x. Burudani bora k.m. sidi, video, mtandao, n.k.

b). Madhara hasi/ubaya/maovu ya teknolojia

- ✓ Uavyaji mimba
- ✓ Mauaji ya huruma
- ✓ Tishio la dunia kuangamia kutokana na silaha za nuklia na vijini vinavyotengezezewa maabarani
- ✓ Uhalifu kuongezeka kutokana na wingi wa bunduki, simu na mtandao
- ✓ Vyakula kutokana na mimea ina mifugo iliyokuzwa kisayanzi kudhuru afya
- ✓ Wizi wa viungo vya mwili hata kuhasiwa bila hiari
- ✓ Ajali za barabarani na za ndege zinazoua watu wengi
- ✓ Upotoshaji kimaadili kama vile filamu chafu katika mitandao na sidi
- ✓ Kutumia vijusi kutengenezea viungo
- ✓ Ongezeko la joto duniani kutokana na uchafuzi wa hewa
- ✓ Ugaidi kutokana unaotekelezwa kwa mabomu

12. SIMU ZA RUNUNU

a). Faida

i. Kurahisha na kuharakisha mawasilano
ii. Kupunguza gharama za usafiri
iii. Mtandao huelimisha na hufahamisha habari
iv. Kutuma pesa
v. Kuweka pesa/akiba
vi. Burudani k.m. nyimbo, michezo
vii. Kupiga nduru uhalifu unapotokeo
viii. Ajira kwa wauzaji na watengenezaji
ix. Ushuru kwa serikali
x. Shajara, kalenda, kamera, kikokotozi

b). Madhara

- Burudani kusababisha ajizi
- Uhalifu
- Gharama kubwa hasa kuweka chaji na malipo kabla ya kutumia kuongea au mtandao
- Mtandao kupotosha kimaadili
- Hutoa miale ambayo yaweza kusababisha saratani
- Kudanganya katika mitihani
- Kufungwa jela kutokana na arafa za vitisho na matusi

13. RUNINGA/MAGAZETI

a). Faida

i. Ajira kwa wanahabari na watangazaji
ii. Matangazo ya biashara
iii. Kufunza maadili k.m. michezo ya kuigiza na vichekesho.
iv. Kutuwezesha kufahamu sehemu nyingine za nchi na dunia
v. Kuelimisha k.v. vipindi vya fasihi
vi. Kutalii Burudani
vii. Kupasha habari
viii. Kuangazia sehemu na watu wenye shida
ix. Kukuza lugha
x. Kukuza uzaleno

b). Madhara hasi

a) Ajizi
b) Kupotosha kimaadili
c) Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.
d) Matangazo ya vileo
e) Kuenezea chuki na propaganda
f) Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v. mavazi, talaka
g) Gharama ya kununulia
h) Kutopata muda wa kushauri watoto na kuomba
i) Wanafunzi kutosoma jioni
j) Mke na mume kutoongea kujadili mwelekeo wa familia
k) Wanaume kuchelewa kurudi nyumbani usiku wakitazama mpira
l) Migogoro kwa kutaka kutazama vipindi tofauti
m) Kelele na usumbufu kwa waliolala

14. UTALII

Martin Otunod Richard +254721246744

- ✓ hali ya kusafiri mbali ili kujivinjari au kufurahia mandhari

a). Faida

- ✓ Fedha za kigeni
- ✓ Ajira katika hoteli, udereva, n.k.
- ✓ Uhifadhi wa mazingira
- ✓ Kuboreshwa kwa miundo msingi
- ✓ Mapato kwa serikali kutokana na ada ya kuingilia mbugani na kodi za mikahawa
- ✓ Amani na maelewano nchini na duniani
- ✓ Kuhifadhi mila na tamaduni zetu
- ✓ Kupa nchi umaarufu duniani
- ✓ Maeneneo kame kuweza kutumiwa ipasavyo kama kivutio chao
- ✓ Soko kwa mazao ya kilimo
- ✓ Kuwapa wauzaji vinyago mapato

b). Ubaya/madhara hasi

- ✓ Magonjwa k.v. ya zinaa
- ✓ Matumizi ya mihandarati
- ✓ Tabia zisizofaa k.v. Usenge zinazovunja ndoa na kueneza magonjwa kama ukimwi
- ✓ Upuuzaji wa miradi ya maendeleo serikali ikijengea watalii hoteli za kifahari na viwanja vya ndege ambavyo hutumika kwa nadra sana
- ✓ Kusababisha watoto kuacha shule ili wawe wanawaelekeza wapate pesa
- ✓ Kuhimiza mauaji wa wanyama kwa kununua pembe na ngozi
- ✓ Kelele za magari yao husumbua wanyama na kukanyaga na kuharibu lishe yao

c). suluhu/Jinsi ya kuvutia watalii zaidi

- ✓ Kudumisha usalama
- ✓ Kuimarisha miundo msingi
- ✓ Kutangaza nchi na vivutio nje
- ✓ Kupunguza malipo katika hoteli za watalii
- ✓ Kufahamisha wananchi kuhusu vivutio kupitia vyombo vya habari
- ✓ Kuongezea wafanyakazi mishahara ili kuweka akiba waweze kuzuru maeneo yenye vivutio
- ✓ Kuwapa wafanyakazi likizo ya kutosha

15. UMASKINI

a). visababishi vya umasikini

b). Suluhisho

- ✓ Kuongeza nafasi za ajira
- ✓ Kutoa mikopo rahisi kulipa
- ✓ Kupunguza bei ya pembejeo
- ✓ Elimu ya bure
- ✓ Kupigana na ufisadi
- ✓ Upangaji uzazi ili kupunguza idadi ya watu
- ✓ Bei bora ya mazao ya kilimo
- ✓ Kazi kwa vijana

16. UKEKETAJI

a). Sababu

- ✓ Kupunguza tamaa
- ✓ Njia ya kukomaa
- ✓ Mila na tamaduni
- ✓ Kuwatofautisha na wengine.
- ✓ Ushujaa

b). Madhara

- ✓ Kifo kwa kutokwa na damu sana
- ✓ Uenezaji wa magonjwa
- ✓ Shida wakati wa hedhi na kujifungua
- ✓ Ndoa kuvunjika
- ✓ Kibali cha kujiingiza katika myenendo isiyofaa
- ✓ Utengano kati ya waliotahiriwa na ambao hawajatahiriwa -migogoro
- ✓ Kuzua utabaka baina ya waliopashwa na wasiopashwa tohara

c). Suluhisho

- ✓ Hatua za kisheria kv kuwafungulia mastaka
- ✓ Elimu kuhusu madhara hasi yatolewe
- ✓ Mawaidha kwa wasichana dhidi ya ukeketaji
- ✓ Makao ya watoto kuanzishwa
- ✓ Wasichana wafadhiliwe kwenye shule za mabweni
- ✓ Kuunda shirika la kulinda watoto wa kike

17. GHARAMA YA JUU YA MAISHA NCHI NI KENYA.

Jinsi serikali inapambana nayo

a) Kupunguza bei ya bidhaa ya kimsingi
b) Kupunguza/kufutilia mbali ada za huduma za kimsingi kama vile matibabu, elimu, n.k
c) Kusisitiza ulipaji wa ushuru na wote
d) Kupanua nafasi za kazi/ajira
e) Kupambana na tatizo la ufisadi
f) Kuhimiza wananchi na mashirika mbalimbali kubuni nafasi za kazi
g) Kupunguza/kuunganisha idara mbali mbali za serikali kuu na kaunti

18. NJAA

a). visababishi vya njaa

a) matumizi mabaya ya ardhi ya upanzi
b) kiangazi kingi kinachoathiri mimea
c) maradhi na wadudu wanokula mimea
d) matumizi mabaya ya chakula
e) mbinu mbaya ya kuhifadhi chakula
f) wizi/utapeli wa vyakula na mabwenyenye
g) maswala ya ujenzi wa makazi(real estate)
h) ukosefu wa pembejeo
i) idadi kubwa ya watu/walaji
j) miundo misingi duni km barabara inayopelekea chakula kuharibikia shambani
k) utegemezi wa vyakula vya msahada
l) mipango duni ya serikali/wananchi kuhusu maswala ya vyakula
m) kudhamini mimea isiyolika.

Martin Otundo Richard +254721246744

n) Uhamiaji mijini- vijana wengi walio na nguv u za upanzi wamehamia mijini.
o) Ukosefu/mipango duni kuhusu chakula.

b). **Njia za kupunguza/kuzuia njaa**

- ✓ Kilimo cha unyunyizaji maji
- ✓ Kupunguza bei za pembejeo
- ✓ Njia bora za kuhifadhi mazao
- ✓ Mimea na mifugo inayokomaa haraka
- ✓ Utumizi wa samadi na mbolea
- ✓ Kuelimisha wakulima kuhusu kilimo bora
- ✓ Kutayarisha mashamba mapema
- ✓ Serikali kununua mazao ya wakulima na kuy ahifadhi.
- ✓ Wakulima kuhimizwa wapande kwa kupewa pembejeo kwa bei nafuu.
- ✓ Serikali kuhimiza njia za kisayansi za upanzi (GMO)

19. DINI

a). Uzuri wa dini

- ✓ Kufunza maadili
- ✓ Kusaidia maskini
- ✓ Kuanzisha shule na hospitali
- ✓ Ajira kwa padri, kasisi n.k.
- ✓ Kuandaa watu kwa maisha baada ya kifo
- ✓ Kufariji/kuliwaza wenye dhiki

b). Ubaya wa dini

- ✓ Tamaa ya pesa.
- ✓ Biashara.
- ✓ Ubakaji wa watoto.
- ✓ Kuuza uponyaji.
- ✓ Nyingine kutosaidia wenye shida.
- ✓ Vita/jihadi(wislamu).
- ✓ Kuruhusu waovu bora watoe pesa
- ✓ Kutoenda hospitalini.
- ✓ Kuendeleza maovu k.v. uzinifu, ushirikina, uabudu shetani, n.k.

20. MAASI YA VIJANA

a). **visababishi**

i. Dawa za kulevya
ii. Shiniko la kikundi/rika
iii. Filamu mbaya
iv. Kudhibitiwa kupita kiasi
v. Kukosa nidhamu
vi. Malezi mabaya/udekezaji
vii. Kubomoka kwa msingi wa jamii
viii. Ufukara kusababisha kujiunga na makundi haramu
ix. Kukata tamaa
x. Kutumiwa vibaya na wanasiasa

b). Suluhisho

- ✓ Kujiondoa kundini
- ✓ Kuimarisha uchumi
- ✓ Kuwashauri vijana
- ✓ Kujenga udhabiti wa jamii
- ✓ Utiifu na unyenyekevu
- ✓ Kuwa na usemi
- ✓ Kuvumiliana na kusameheana
- ✓ Uaminifu na kuaminiana
- ✓ Kutochagulia watoto taaluma na wachumba
- ✓ Wazazi kutolazimisha watoto taaluma au kozi wasizotaka
- ✓ Kutumia pesa vyema bila ubadhirifu
- ✓ Kutopendelea na kulinganisha watoto kiuwezo
- ✓ kutotumia dawa za kulevya
- ✓ Kuomba pamoja
- ✓ wazazi kutopendelea watoto fulani
- ✓ Baba kutimiza majukumu yake ya kukimu jamii
- ✓ Kutodhibiti mke na watoto kupita kiasi
- ✓ Uadilifu
- ✓ Kushiriki kazi

21. MAMBO YANAYOATHIRI UTAIFA/UMOJA NA UTANGAMANO/AMANI

- ✓ Ufisadi k.v. kuajiri watu kimapendeleo
- ✓ Ukabila
- ✓ Viongozi kueneza chuki
- ✓ Serikali kutoakisi uwakilishaji wa taifa zima
- ✓ Usalama kukosekana
- ✓ Ukosefu wa ajira
- ✓ Matamshi mabaya ya viongozi
- ✓ Kupanda kwa gharama ya maisha
- ✓ Majanga ya kiasili
- ✓ Kutojenga miundo msingi kwa usawa
- ✓ Kupendelea maeneo fulani katika ugawaji wa raslimali
- ✓ Ukimbizi wa ndani kwa ndani
- ✓ Ubomoaji wa nyumba

b). Suluhisho

- ✓ Lugha ya taifa kuhimizwa
- ✓ Kukabiliana na ufisadi
- ✓ Usawa katika ugawaji wa raslimali
- ✓ Kuelimisha kuhusu umoja wa kitaifa
- ✓ Tamasha za kitamaduni
- ✓ Kutalii sehemu nyingine za nchi
- ✓ Ndoa za makabila tofauti
- ✓ Serikali ya muungano
- ✓ Viongozi wachochezi kuchukuliwa hatua kisheria

22. USAFIRI WA MATATU

a). Faida

- ✓ Kurahisisha na kuharakisha usafiri
- ✓ Njia murwa ya ajira.
- ✓ Ushuru kwa serikali.
- ✓ Ni biashara
- ✓ Njia ya kutajirika
- ✓ Huduma za dharura

Martin Otunod Richard +254721246744

b). Madhara

- ✓ Husababisha ajali
- ✓ Wizi kuzidi
- ✓ Ufisadi wa polisi kuongezeka
- ✓ Kuongeza nauli ghafla
- ✓ Ujeuri wa madereva na mataniboi
- ✓ Kuchelewesha watu njiani

23. MTANDAO

a). Umuhimu

i. Kupasha habari za taifa na kimataifa
ii. Kuelimisha k.m. kuhusu afya
iii. Kuburudisha k.m. vibonzo
iv. Matangazo ya biashara
v. Ajira k.m. wahariri, wauzaji
vi. Mapato kwa serikali
vii. Kutangaza nafasi za ajira
viii. Elimu k.m. uchambuzi wa vitabu vya fasihi na mashairi
ix. Mpwito wa wakati
x. Kukuza umoja(kurasa za fesibuku na wazap u)
xi. Kurahisisha utafiti

b). Hasara/ubaya/changamoto

a) Ulaghai/utapeli kwa kushawishiwa kupitia mtandao
b) Kueneza /kusambaza/kuhimiza ukabila
c) Ajizi
d) Kupotosha watu
e) Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.
f) Matangazo ya vileo/mihadarati inayoathiri kihasi
g) Kueneza chuki na propaganda
h) Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v. mavazi, talaka
i) Gharama kali ya kununulia vifaa/ada ya kuingia mtandaoni
j) Kutopata muda wa kushauri watoto na kuomba kwa kuwa mtandaoni kila mara.
k) Wanafunzi kutosoma jioni/kupoteza muda
l) Kuvunja uchumba
m) Vifaa vya mtandaoni kama simu/kompyuta huleta magonjwa ya macho na kansa

24. UDANGANYIFU/WIZI WA MITIHANI YA KITAIFA LA KENYA

a). Njia za udanganyifu

a. Matumizi ya rununu
b. Walimu kuwasaidia
c. Wanafunzi wa vidato vingine kuwafanyia
d. Kusaidiana kwa watahini wenyewe katika cha mtihani n.k
e. Kusoma kutoka vitabuni na vijikaratasi walivyovitiyarisha
f. Kutoa majibu mtandaoni.
g. Kupiga maswali na majibu picha

b).Suluhisho

- Wanafunzi walenge kupata alama kulingana na uwezo wao
- Wazazi wawe na matarajio kulingana na uwezo wao.
- Mtazamo wa jamii ubadilishwe
- Wanafunzi na shule washindane (zishindane) kulingana na kiwango
- Mfumo wa elimu ubadilishwe usiegemee sana kupita mtihani pia uangazie vipawa vya wanafunzi
- Wasimamizi wawe macho wakati wa kusimamia mtihani
- Hatua kali kuchukuliwa kwa wale watakao juhusisha na udanganyifu (hoja zozote sita)
- Kuondoa wanafunzi wengine shule wakati mtihani upo
- Kupiga marufuku matumizi ya simu shuleni
- Baraza la mtihani/serikali isaidie shule ziwekwe kamera zitakazonasa wezi wa mtihani

25. KATIBA MPYA

a). Faida

a) Kuzingatiwa na haki za binadamu
b) Ugavi wa rasilimali utafanywa kwa uwazi
c) Uongozi mzuri na uajibikaji
d) Kuwepo kwa usawa
e) Ugatuzi utaleta maendeleo
f) Kushirikisha wakenya wote katika maendeleo
g) Maswala ya vta baada ya ucahguzi yatotuliwa
h) Idara ya mahakama kuwa kuwa
i) Umoja wa kitaifa
j) Utangamano
k) Utatilia maanani haki za jamii haswa zile zinazohisi kutengwa
l) Utaimarisha democrasia
m) Utaimarisha kuhusisha wananchi katika utawala

b). ubaya/hasara

1. Ufisadi-ubadhirifu wa pesa
2. Kuvuruga baadhi ya tamaduni k.m nafasi ya mwanamke
3. Kuendeleza ukabila - kuruhusu ugatuzi uliogawa watu kimaeneo/kikabila
4. Baadhi ya maeneo kubaki nyuma kimaendeleo
5. Migogoro kati ya viongozi k.m magavana na maseneta
6. Utata katika kuelewa, kutafsiri au kufasiri vifungu vya katiba mpya

Martin Otunod Richard +254721246744

7. Serikali kuu kutoachilia baadhi ya vitengo vya utekelezaji wa katiba mpya
8. Matumizi mabaya ya mamlaka na viongozi
9. Kuna baadhi ya vipengele vya katiba mpya ambavyo havijatiwa baadhi ya masharti

c). suluhu

i. vipengele tata vibadilishwe
ii. viongozi wahakikishe katiba inafuatwa ifaavyo
iii. hatua kali kwa viongozi wafisadi katika Nyanja za uongozi.

26. PESA ZA HAZINA YA VIJANA.

a). Faida.

i. Kuanzisha miradi ya kuwaletea pesa.
ii. Kuinua kiwango chao cha maisha.
iii. Utangamano wa vijana.
iv. Kuondoa ukosefu wa kazi.
v. Kupunguza uhalifu na kudumisha maadili.
vi. Kuwafanya wawajibike maishani.
vii. Kuwashirikisha katika ukuaji wa uchumi.
viii. Kukuza vipawa vyao.
ix. Kuboresha miundo msingi na mazingira kwa jumla.

b). Hasara

- Ubadhirifu k.m. Kushiriki anasa.
- Ufisadi miongoni mwa wasimamizi
- Mapendeleo kinasaba.
- Kutokuwa na usawa/utaratibu wa ugawi
- Chuki miongoni mwa waliopata na wale wa siopatana
- Wizi/uporaji miongoni mwa vijana hasa wal e masikini.
- Uhuru utakuwa mwingi kwa wananchi.
- Kuingiliwa na vyombo vya kisias

27. UMUHIMU WA KUIMARISHA MIUNDO MISINGI

a). Mifano ya miundomisingi

- Barabara
- Nyaya za kusambaza umeme
- Bandari
- Viwanja nya ndege
- Reli
- mabomba ya maji
- umeme
- shule
- hospitali

b). **umuhimu**

- Ajira –kazi za ukarabati na ujenzi huongeza nafasi za kazi
- Huimarisha uchumi
- Bidhaa na watu huweza kusafirisha kwa haraka
- Itavutia wawekezaji wa nje
- Itavutia watalii watakaotupa ushuru wa kigeni
- Bidhaa zilizo na maisha mafupi k,v samaki/ matunda hufika sokoni kwa muda mzuri
- Watu huweza kupata maji masafi kwa kutumia mabvomba maalum
- Ajali za barbrani zaweza kuepukwa iwapo barabara zitakuwa nzuri
- Mandhari hufurahisha macho
- Biashara miongoni mwa nchi yetu na nchi za maeneo haya k.v Uganda , Tanzania na Sudan Kusin huweza kuimarisha – Reli kutoka Lamu hadi Sudan Kusini.

28. VISA VYA KISHETANI SHULENI

a) Mikutano ya usiku ya utoaji kafara.
b) Zawadi zinazotolewa za kupumbaza akili.
c) Kupiga chale miili/ uchoraji unaohusu utoaji damu.
d) Ulaji viapo.
e) Matumizi ya mihadarati.
f) Ukatili kwa wenzao wasiotaka kuungana na o.
g) Ugawanaji kwa vikundi.
h) Migomo
i) Uchomaji shule.
j) Kudharau walimu.
k) Matumizi ya ishara zisizoeleweka kwa kila mtu.
l) Ushoga/ usagaji
m) Vijana kuwa na pesa nyingi sana zisizoelew eka zatoka wapi.
n) kukaidi adhabu
o) kutofuata sheria za shule
p) mahusiano ya kimapenzi
q) Uavyaji mimba.

b)**Mapendekezo/jinsi ya kusuluhisha**

- Kuimarisha ushauri – nasaha
- Kukadiria masurufu ya wanafunzi na kuyaw ekea viwango.
- Kuhamasisha wanafunzi juu ya ubaya wake.
- Kuwaalika wajuzi wa kidini.
- Kuwahamasisha wazazi kuhusu umuhimu w a kuwapa watoto wao mahitaji ya kimsingi.
- Kuelekeza wanafunzi kuhusu mbinu chanya za kufaulu masomoni.
- Kuwashirikisha katika michezo na njia mba dala za burudani.
- Kuchuja sinema / filamu zinazotazamwa shu leni.

c) **MIGOMO YA WANAFUNZI.**

Suluhu ya migomo ya wanafunzi

i. Kusikiliza malilio ya wanafunzi.
ii. Wanafunzi wenyewe wachague viranja wata kao wawakilisha.
iii. Ushauri nasaha ufanywe.
iv. Wanafunzi wapewe muda wa kupumzika
v. Makaazi/darasa/mabweni kuboreshwa.
vi. Kuondoa adhabu ya viboko shuleni.

Martin Otundo Richard +254721246744

vii. Kuhusisha wazazi kwenye mikutano na jinsi ya kuadhibu.
viii. Washikadau wa elimi(walimu,wazazi n.k) kuhushwa katika maslahi ya wanafunzi.
ix. Serikali iwaadhibu walimu kama kuwafuta kazi wanaowadhulumu wanafunzi.
x. Wanafunzi wanaogoma na kuharibu mali ya shule wachukuliwe hatua kali kama kufukuzwa shuleni au kufidia mali waliyoharibu.
xi. Wanafunzi wakaguliwe kila mara ili wasimiliki silaha na petroli za kuharibu shule.
xii. Mafundisho ya dini kuhusu maadili ihusihwe.

29. **KUORODHESHA SHULE KUTOKANA NA MATOKEO YA MTIHANI**

a). **ubaya**

a) Shule haziko katika kiwango sawa/kiraslimali.
b) Mbinu potovu kutumika katika ushindani ikiwemo wizi wa mitihani
c) Wazazi hugharamika pakubwa ili kukidhi ushindani huo,mfano ongezeko la karo.
d) Kuna maswala kadhaa yanayofanyika shuleni kando na Elimu ya vitabuni hivyo si haki kuordhesha shule kwa kigezo kimoja tu.
e) Walimu na wanafunzi hutumia muda mwingi kuboresha elimu ya vitabuni na kusahau maswala mengi muhimu kama vile michezo.
f) Wanafunzi kushurutishwa kurudia madarasa.
g) Wanafunzi kutopata muda wa kutosha kupumzika na kutumikia jamii zao.
h) Kuongezeka kwa visa vya mauaji/maafa ya wanafunzi ambao hukosa nafasi ya juu au wanaolazimishwa kurudia madarasa.
i) Vitisha kwa walimu wakuu ambao shule zao hazipati nafasi za juu.

b)**.umuhimu/uzuri**

- Kuwepo ushindani miongoni mwa wanafunzi na walimu/shule
- Huimarisha utendakazi miongoni mwa walimu/wanafunzi kufanya kazi kwa bidii
- Wazazi kushiriki kikamilifu katika masomo ya watoto wao.
- Ili kuimarisha kwa miundo msingi katika shule zetu/ili kuwe na matokeo bora.

30. **Mchango wa vijana kuendeleza ugatuzi**

- ✓ Kushiriki biashara ndogo ndogo
- ✓ Kushiriki katika uchaguzu wa viongozi
- ✓ Wanaoajibika kushiriki katika siasa
- ✓ Kushiriki katika kazi za ujenzi wa miundo msingi kama vile barabara
- ✓ Kuhamasisha jamii kuhusu umuhimu wa amani/usalama kama nguzo za maendeleo
- ✓ Kushiriki katika makundi ya kujiinua kiuchumi

b). matatizo ya vijana

i. Ukosefu wa usalama
ii. Mimba za mapema
iii. Ukosefu wa karo ya kujiendeleza kielimu
iv. Ukosefu wa pesa za kuanzisha miradi.
v. Shinikizo la rika
vi. Utandawazi-matumizi mabaya yavyombo vya mawasiliano
vii. Pengo kuu la kizazi
viii. Uozowa jamii
ix. Utumizi wa mihadarati

31. **NDOA ZA JINSIA MOJA**

a)**serikali isihalalishe**

- ❖ ndoa kama hizi hazikubaliwe kitamaduni
- ❖ Ni kinyume cha imani za kidini
- ❖ Ni imani potovu inayotokana na tamaduni za kigeni tofauti za kidini hasa ya wakisto na waislamu.
- ❖ Zitaweza kusababisha ingawanyisha wa taifa
- ❖ Zitavunja asai za ndoa
- ❖ Hakuna watoto

b)Zihalalishwe kenya

- Nchi nyingi za kimagharibi zime halalisha, uwezekano wa kubaguliwa nimkubwa
- Ni haki ya kidemokrasia ya watu.
- Ni unafuu kwa walioshindwa kudunisha ndoa za kawaida
- Itapunguza taasubi.

32. **MAZINGIRA**

a). madhara ya uharibifu wa mazingira

i. Ukataji wa miti / ukosefu wa mvua
ii. Mmomonyoko wa udongo
iii. Uhaba wa chakula
iv. Maradhi yanayotakanana uchafu- mathalani kipindupindu
v. Vifo vya watu na binadamu kutokana na athari za madhara haya mfano saratani ya ngozi
vi. Hewa huchafuka kutokana a moshi kutoka viwandani
vii. Mazingira huchukiza

b). <u>**Suluhu**</u>

i. Adhabu kali kwa wenye kuharibu miti
ii. Upanzi wa miti
iii. Maafisa wa kilimo kutumwa nyanjani
iv. Wakulima kuelimishwa kuhusu njia mwafaka za kuhifadhi mazingira
v. Wizara ya afya kuhudumia waathiriwa wa uchafuzi huu
vi. Wananchi wahamasishwe kuimarisha ukuzaji wachakula
vii. Wanaohifadhi mazingira watuzwe
viii. Sheria kwa viwanda

Martin Otunod Richard +254721246744

33. KUIMARISHA MASOMO

i. Vipindi kuongezwa.
ii. Pawepo na walimu wa kutosha.
iii. Vitabu vya kutosha.
iv. Teknolojia mpya kushirikishwa kufunza Kiswahili.
v. Ushauri kuhusu mtazamo hasi eti Kiswahili ni kigumu.
vi. Kubuniwa kwa Baraza la Lugha nchini ili kutoa mwelekeo kuhusu matumizi ya Kiswahili,uundaji msamiati,n.k.
vii. Marekebisho kwa silabasi – ni pana sana kwa miaka mine.
viii. Ushirikiano kuimarisha baina ya walimu na wanafunzi ili kukuza lugha ndani na nje ya darasa.
ix. Kiswahili kutambulika kama lugha ya wenyeji/wakenya na ya kujivinia(uzalendo) – si mtihani tu.
x. Kuandaa makongamano zaidi baina ya shule mbalimbali.
xi. Maktaba ya shule yawe na vitabu zaidi vya Kiswahili ,vya aina kadha na majarida yajae ili kuwapa motisha.
xii. Mashindano ya uandishi wa insha.

34. **MAFURIKO**

a). madhara

i. Kuharibiwa kwa barabara kwa kuwa teketeke.
ii. Madaraja kubomoka.
iii. Mimea kuoza – hivyo kutokua na mazao mema.
iv. Nyumba na majengo mengine kuharibiwa.
v. Kukwamiza shughuli/kazi za kujitafutia riziki au za ujenzi wa taifa.
vi. Kisingizio cha wengine kuzembea kazi.
vii. Magonjwa kutokea.
viii. Kiwango cha uchumi kuzorota – mavuno machache ukarabati mwingi wa miundo- msingi.
ix. Kuzidisha umaskini.
x. Vifo vya watu,ndege na wanyama.

Martin Otunod Richard +254721246744